

**İQTİSADI TƏŞƏBBÜSLƏRƏ YARDIM
İCTİMAİ BİRLİYİ**

**Büdcənin parlament müzakirələri:
beynəlxalq təcrübədən Azərbaycan
üçün çıxan dərslər**

BAKI – 2009

Bu tədqiqat Milli Bütçə Qrupunun 2009-cu il strategiyasına uyğun olaraq İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyinin Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondunun dəstəyi ilə həyata keçirdiyi "Parlamentlə işin gücləndirilməsi yolu ilə büdcənin parlament müzakirələrinin səmərəliliyinin artırılması" layihəsi çərçivəsində yerinə yetirilmişdir

**Tədqiqat qrupu: Azər MEHTİYEV
Rövşən AĞAYEV
Samir ƏLİYEV**

**Az1009, Azərbaycan, Bakı şəhəri,
Zülfi Adıgözəlov küçəsi, ev 21
Tel: (99412) 5964459
Faks: (99412) 5964978
E-mail: sei@azeronline.com
Web: www.sei.az**

GİRİŞ

Parlament hökumətin maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarəti təmin edən mühüm institutdur. Lakin büdcə prosesində parlamentin iştirakçılıq səviyyəsi müxtəlif ölkələrdə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bir qayda olaraq demokratik cəmiyyətlərdə qanunverici orqanın büdcə qərarlarına təsiri nə qədər güclüdürsə, avtoritar dövlətlərdə bu cür təsir mexanizmləri tamamilə formal xarakter daşıyır.

Hazırda dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan istənilən ölkəsində büdcə layihəsinin təsdiqi, büdcənin icrasına nəzarət və icraya dair hesabatın dinlənilməsi funksiyası bilavasitə parlamentə məxsusdur. Yanaşma eynidir: icra hakimiyyəti qarşıdakı dövrdə öz funksiyalarını reallaşdırmaq üçün ona lazım olacaq maliyyə resurslarını layihə formatında qanunverici orqana təqdim edir, sonuncu sənədi müzakirədən keçirib təsdiqləyir, özünün formalaşdırdığı audit orqanı vasitəsilə maliyyə ili ərzində büdcənin icrasını izləyir, nəhayət il başa çatdıqdan sonra hökumətin büdcə hesabatını təftiş edir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, prosedurların eyniliyi bəzi hallarda formal xarakter daşıyır və ayrı-ayrı ölkələrdə parlamentin büdcə qərarlarına təsiri kəskin fərqlənir. Bu cür fərqi xeyli sayda səbəblərini sadalamaq mümkündür. Məsələn, hansısa ölkədə qanunverici orqanın büdcə layihəsini dəyişdirmək səlahiyyəti yoxdur, yaxud həmin səlahiyyətin praktikada tətbiqinə qarşı son dərəcə sərt məhdudiyətlər mövcuddur. Bu halda parlamentin büdcə müzakirələri formal xarakter daşıyır və deputatların büdcə müzakirələrində səsləndirdiyi təkliflər büdcənin parametrlərinin dəyişdirilməsi baxımından əhəmiyyət daşımır. Başqa bir nümunədə büdcə müzakirələrinin müddəti kifayət qədər qısa və belə şəraitdə büdcə sənədinin işlənməsində millət vəkillərinin geniş iştirakçılığını təmin etmək, onları narazı salan bütün məqamları müzakirəyə çıxarmaq, həmin məqamlar ətrafında qızğın parlament debatının təşkilinə nail olmaq mümkünsüzləşir. Nəhayət, müəyyən qrup ölkələrdə parlamentə təqdim olunan büdcə məlumatları deputatların müzakirələrdə fəal və peşəkar iştirakını stimullaşdırmır. Çünki istənilən ölkədə qanuvericilik təmsilçilərinin çox az hissəsi mürəkkəb büdcə sənədlərindən baş çıxara bilir. Ona görə də hökumət büdcə zərfinə daxil olan sənədlərin tərkibini, həmin sənədlərdə əks olunan informasiyaların təqdimatını elə müəyyənləşdirməlidir ki, iqtisadçı olmayan hər bir deputat büdcənin «dilini» anlaya bilsin, zərfdəki göstəricilərin məlumat tutumu və faydalı istifadə əmsalı daha yüksək olsun.

Son illər parlamentin büdcə qərarlarına təsiri İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) və Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) kimi beynəlxalq səviyyəli qurumların diqqət mərkəzindədir. İƏİT milli parlamentlərin büdcə sahəsində məlumatlılığını qiymətləndirmək üçün sorğular keçirir, BVF «Parlamentin büdcə səlahiyyətləri indeksi»ni müəyyənləşdirir. Məsələn, 2007-ci ildə İƏİT 38 ölkə

arasında büdcə işinin təşkili və büdcə prosedurlarına dair sorğu keçirib. Sorğu əsasında respondent-dövlətlərdə əsas diqqət qanunverici orqanların büdcə tədqiqatları aparmaq üçün ekspert bazasına malik olub-olmadıqlarını aydınlaşdırmağa yönəlib **(1)**.

BVF isə 5 meyar əsasında parlamentin büdcə səlahiyyətləri indeksini hesablayır **(2)**. Həmin meyarlar aşağıdakılardır:

- *Parlament illik büdcə strategiyasını təsdiqləmək səlahiyyətinin olması;*
- *Parlamentin büdcə layihəsini dəyişdirmək səlahiyyətinin olması;*
- *Büdcənin parlament müzakirələrinin müddəti;*
- *Büdcəni tədqiq etmək üçün parlamentə təqdim olunan texniki dəstəyin miqyası;*
- *Büdcə təsdiqləndikdən sonra hökumətin onu dəyişdirmək imkanı.*

Parlamentin büdcə səlahiyyətləri indeksi 10 ballıq şkala üzrə müəyyən olunur. Sonuncu dəfə BVF-nin 10 ölkənin təmsalında müəyyənləşdirdiyi reyting cədvəlinə 10 balla ABŞ liderlik edir. İsveç 9 bal, İtaliya və Yaponiya 7 bal, Niderland, Avstriya, Norveç və Finlandiya 6 bal toplayıb.

Beləliklə, bu tədqiqatda büdcə müzakirələrinin reqlamentləşdirilməsi və parlamentin büdcə informasiyalarına əlçatanlığı sahəsində müxtəlif ölkələrin təcrübəsi təqdim olunur.

Büdcə müzakirələrinin reqlamentləşdirilməsi

Azərbaycan təcrübəsi

I. Hüquqi baza

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin (*Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətləri*) 2-ci bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiqinə təqdim edilir.

Ölkə **Konstitusiyasının 95-ci maddəsinə** (*Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin həll etdiyi məsələlər*) əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətinə aiddir.

Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun (2 iyul 2002-ci il № 358-IIQ)

13-cü maddəsinə (*Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinə dair sənədlərin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilməsi*) əsasən növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi ona əlavə edilmiş digər sənədlərlə birlikdə cari ilin oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müzakirəsinə və təsdiqinə təqdim edilir.

Qanunun 12-ci maddəsinə (*Dövlət büdcəsinin layihəsi ilə birlikdə hazırlanan və təqdim olunan sənədlər*) əsasən növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi ilə bağlı aşağıdakı sənədlər Milli Məclisə təqdim edilir:

1. növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi və qanun layihəsinə dair izahat;
2. Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri;
3. büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri;
4. dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar;
5. büdcə gəlirləri təsnifatının, funksional, iqtisadi və inzibati təsnifatların paraqrafları səviyyəsində gəlirlərin və xərclərin layihəsi;
6. dövlət borcları və dövlət zəmanəti ilə digər öhdəliklərə dair məlumat;
7. növbəti il üzrə icmal büdcənin funksional və iqtisadi təsnifata uyğun olaraq paraqraflar səviyyəsində layihəsi;
8. növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin, habelə sonrakı üç il üzrə icmal büdcənin layihələrinə uyğun olaraq mühüm investisiya layihələrini özündə əks etdirən dövlət investisiya proqramının layihəsi;

9. Azərbaycan Respublikasının ərazisi üzrə toplu maliyyə balansı;
10. qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olunması nəzərdə tutulduğu hallarda növbəti büdcə ili üzrə büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri;
11. növbəti büdcə ili üzrə gəlirlərin və xərclərin ötən ilin faktiki və cari ilin gözlənilən nəticələri ilə (gəlirlərin təsnifatı üzrə, xərclərin funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatının paraqrafları səviyyəsində) müqayisəsi;
12. cari ilin icmal büdcəsinin gözlənilən icrasına dair məlumat;
13. büdcədən kənar əməliyyatlara dair icmal hesabat;
14. dövlət büdcəsi kəsinin keçən büdcə ilində faktiki və cari büdcə ilində gözlənilən maliyyələşdirmə mənbələri barədə hesabat;
15. müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən digər sənədlər.

Qanunun 14-cü maddəsinə (*Dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinin dərc edilməsi*) əsasən növbəti il üçün dövlət büdcəsinin layihəsi yuxarıda göstərilən 1-10-cu sənədlərlə birlikdə Milli Məclisə daxil olduğu tarixdən 10 gün ərzində mətbuatda dərc edilir.

Qanunun 15-ci maddəsinə (*Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi*) növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin iclasında növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin müzakirəsində icra hakimiyyəti orqanları iştirak edir.

Büdcə layihəsinin müzakirəsi zamanı Azərbaycan Respublikası Milli Bankının İdarə Heyətinin sədri qarşıdakı il üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Milli Məclisə məlumat verir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində cari ilin dekabr ayının 20-dən gec olmayaraq təsdiq edilir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinin (*Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Daxili Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 17 may 1996-cı il, № 74-IQ*) **16-cı maddəsinə** (*Milli Məclisdə qanun layihələrinin oxunuşları*) əsasən Milli Məclisdə qanun layihələrinə, bir qayda olaraq, üç oxunuşda baxılır. Milli Məclisin sədrinin qərarı ilə və ya Milli Məclisin protokol qaydasında qəbul etdiyi qərarla qanun layihəsinə bir oxunuşda baxıla bilər.

Nizamnamənin 17-ci maddəsinə (*Qanun layihəsinin birinci oxunuşu*) əsasən qanun layihəsinin birinci oxunuşu zamanı onun qəbul edilməsinin zəruriliyi, əsas müddələri müzakirə edilir, qanun layihəsinin ümumi konsepsiyasına qiymət verilir. Müzakirə layihənin təşəbbüsçüsünün və aparıcı daimi komissiyanın nümayəndəsinin məruzələri ilə başlanır. Bundan sonra daimi komissiyalarda

layihəyə baxılarkən onların arasında fikir ayrılığı əmələ gəlmişsə, layihə ilə razı olmayan daimi komissiyanın rəyini həmin komissiyanın nümayəndəsi oxuyur.

Qanun layihəsinə birinci oxunuşda baxılması nəticəsində Milli Məclis aşağıdakı qərarlardan birini qəbul edir:

1. layihə birinci oxunuşda qəbul edilsin və söylənilmiş təkliflər və iradlar nəzərə alınmaqla onun üzərində iş davam etdirilsin (bu qərar protokol qaydasında qəbul edilir);
2. layihə qəbul edilməsin;
3. qanun qəbul edilsin.

Birinci oxunuşda qəbul edilmiş qanun layihəsinə dair təklifləri və iradları aparıcı daimi komissiya öyrənir və ümumiləşdirir.

Layihənin ayrı-ayrı maddələri üzrə qruplaşdırılmış dəyişikliklərə aparıcı daimi komissiyanın iclasında baxılır və daimi komissiya bu dəyişikliklərlə razı olduqda onları layihənin mətninə daxil edir. Yenidən işlənmiş qanun layihəsi ikinci oxunuşda baxılmaq məqsədilə Milli Məclisin iclasının gündəliyinə salınmaq üçün Milli Məclisin sədrinə göndərilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 96-cı maddəsinin II hissəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Milli Məclisin müzakirəsinə verdikləri qanun və ya qərar layihələri təqdim olunmuş şəkildə müzakirəyə çıxarılmalı və səsə qoyulmalıdır. Belə qanun və ya qərar layihələrində dəyişikliklər yalnız həmin orqanların razılığı ilə edilə bilər. **Nizamnamənin 18-ci maddəsinə** (*Qanun layihəsinin ikinci oxunuşu*) əsasən qanun layihəsinin ikinci oxunuşda müzakirəsi aparıcı daimi komissiyanın nümayəndəsinin məruzəsi ilə başlanır. Məruzəçi daimi komissiyada layihəyə baxılmasının nəticələri haqqında məlumat verir. Layihənin ikinci oxunuşda müzakirəsi, bir qayda olaraq, qanun layihəsi təşəbbüsçüsünün və ya onun nümayəndəsinin çıxışı ilə davam edir. Daha sonra ikinci oxunuşda müzakirə edilən qanun layihəsinin əsas kimi qəbul edilməsi barədə protokol qaydasında qərar qəbul edilir. Bu cür qərar qəbul edilməzsə, qanun layihəsi qəbul edilməmiş sayılır.

Qanun layihəsi əsas kimi qəbul olunduqdan sonra Milli Məclisin iclasına sədrlik edən deputatlardan qanun layihəsində edilmiş dəyişikliklərə etirazların olub-olmamasını öyrənir. Bu cür etirazlar olduqda onları qısaca əsaslandırmaq üçün hər deputata 3 dəqiqəyədək vaxt verilir. Məruzəçi həmin etirazlara cavab verir və qanun layihəsi maddə-maddə müzakirə edilir. Qanun və ya qərar layihəsi Milli Məclisin müzakirəsinə hüquq, layihəyə dair verilmiş təklif əlavə xərc tələb etdikdə isə, həmçinin büdcə ekspertizasının rəyi ilə birlikdə çıxarılır. Bundan sonra qanun layihəsi ikinci oxunuşda qəbul edilir. İkinci oxunuşda qəbul edilmiş qanun layihəsi müzakirə zamanı müəyyənləşdirilmiş daxili ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və redaktə edilmək üçün aparıcı daimi komissiyaya qaytarılır.

Bu iş başa çatdıqdan sonra aparıcı daimi komissiya üçüncü oxunuş üçün hazırlanmış qanun layihəsini Milli Məclisin sədrinə göndərir. Milli Məclisin sədri qanun layihəsinə üçüncü oxunuşda baxılmasını Milli Məclisin iclasının gündəliyinə salır.

Nizamnamənin 19-cu maddəsinə (*Qanun layihəsinin üçüncü oxunuşu*) əsasən qanun layihəsinin üçüncü oxunuşu zamanı qanun layihəsi bütövlükdə səsə qoyulur. Qanun layihəsinin üçüncü oxunuşu zamanı onun mətnində dəyişikliklər edilə bilməz. Müstəsna hallarda Milli Məclisin iclasında iştirak edən deputatların əksəriyyətinin tələbi ilə üçüncü oxunuşda olan qanun layihəsi ikinci oxunuşa qaytarıla bilər.

II. 2010-cu il dövlət büdcəsi paketinin MM-ə daxil olması

Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsi və ona əlavə edilmiş sənədlər toplusu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə ünvanladığı 14 oktyabr 2009-cu il tarixli 1/468 sayılı məktubu ilə MM-ə təqdim olunub (*6 hissədən ibarət sənədlər toplusu*).

2008-ci büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi ilə bağlı aşağıdakı sənədlər Milli Məclisə təqdim edilmişdir:

1. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi və qanun layihəsinə dair izahat; habelə Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinə əlavə;
2. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri;
3. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il üçün büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri;
4. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin funksional, iqtisadi və təşkilatı təsnifatının paraqrafları səviyyəsində layihəsi ;
5. 2009-cu ilin 1 iyul tarixinə Azərbaycan Respublikasının dövlət borcları və dövlət zəmanəti ilə digər öhdəliklərinə dair məlumat;
6. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il icmal büdcənin funksional və iqtisadi təsnifatlarına uyğun olaraq paraqraflar səviyyəsində layihəsi;
7. 2010-2013-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət İnvestisiya Proqramının əsas istiqamətləri və layihələrin siyahısı;
8. 2010-2013-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasının ərazisi üzrə toplu maliyyə balansı;
9. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi gəlirlərin və xərclərin 2008-ci il dövlət büdcəsinin faktiki icrası və 2009-cu il dövlət büdcəsinin

- gözlənilən nəticələri ilə, habelə gəlirlərin təsnifatı üzrə, xərclərin funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatının paraqrafları səviyyəsində müqayisəsi;
10. 2009-cu ilin icmal büdcəsinin gözlənilən icrasına dair məlumat;
 11. 2008-2009-cu illər üzrə dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların büdcədən kənar əməliyyatlara dair icmal hesabat;
 12. Azərbaycan Respublikasının 2008-ci il dövlət büdcəsi kəsirinin faktiki və 2009-cu il gözlənilən maliyyələşdirmə mənbələri barədə hesabat;
 13. 2009-cu ilin doqquz ayında Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin icrasına dair arayış.

Bundan başqa büdcə layihəsinə aşağıdakı qanun layihələri də əlavə edilib:

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2010-cu il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsi;
- “Azərbaycan Respublikasında 2010-cu üçün yaşayış minimumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsi;
- “Azərbaycan Respublikasında 2010-cu il üçün ehtiyac meyarının həddi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsi;

Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun “Dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinin dərc edilməsi” adlı **14-cü maddəsinin** tələbinə əsasən 2008-ci il üçün dövlət büdcəsinin layihəsi yuxarıda göstərilən ilk 9 sənədlə birlikdə oktyabrın 25-dək (sənədlər Milli Məclisə daxil olduğu tarixdən 10 gün ərzində) mətbuatda dərc edilməli idi. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsi “Azərbaycan” qəzetinin 16 oktyabr 2009-cu il tarixli 230-cu (5334) sayında dərc olunub. Lakin qanunvericiliyin tələb etdiyi digər sənədlərin mətbuatda dərc olunması təmin edilməyib.

III. 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinin Milli Məclisdə müzakirəsi

Büdcə layihəsi noyabrın 3-də Milli Məclisin İqtisadi siyasət, Sosial siyasət, Təhlükəsizlik və müdafiə, Aqrar siyasət və Təbii ehtiyatlar, energetika və ekologiya komitələrinin birgə iclasında,

Noyabrın 5-də İnsan hüquqları, Hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu və Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr komitələrinin birgə iclasında müzakirə edilmişdir.

Büdcə layihəsi noyabrın 10, 11 və 12 noyabr tarixlərində Milli Məclisin plenar iclaslarında müzakirə edilib. Müzakirələrdə 76 deputat çıxış etmişdir.

Milli Məclisin 26 noyabr 2009-cu il tarixli iclasında maliyyə Nazirinin qısa çıxışından sonra 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında qanun müzakirə edilmədən səsə qoyularaq qəbul edilmişdir.

Xarici ölkələrin təcrübəsi

İƏİT-nin tövsiyyəsinə görə, büdcənin parlamentin müzakirəsi üçün kifayət qədər uzun müddət ayrılmalı və heç bir halda həmin müddət 1 aydan az olmamalıdır (2). Təşkilatın ekspertləri hesab edir ki, büdcənin dərin və effektiv tədqiqi üçün müzakirə müddəti vacib meyar hesab olunur.

Gürcüstanda «Büdcə sistemi haqqında» qanununun 17-ci maddəsinə əsasən hökumət büdcənin tərtibinə «Baza məlumatları və göstərişlər» adlı sənədin hazırlanması ilə start verir. Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən, dövlət büdcəsinin layihəsi oktyabrın 1-dən gec olmayaraq parlamentə təqdim olunur və sənəd dekabrın 31-dək təsdiqlənməlidir. Gürcüstanda parlament büdcə prosesinə layihənin plenar iclasda müzakirəsindən daha əvvəl cəlb olunur. May ayınadək ölkə prezidenti adından «Baza məlumatları və büdcə siyasətinin istiqamətləri» adlı sənəd parlamentə təqdim edilməlidir. Bu sənəd parlamentə təsdiq olunmaq üçün yox, deputatların məlumatlandırılması və büdcə layihəsilə bağlı məsləhətləşmələrin başlanması məqsədilə göndərilir. Parlamentin Maliyyə Komitəsi sənədin müzakirəsi üçün dinləmə təşkil edir. Dinləmənin yekunu olaraq parlamentin mövqeyini ək etdirən şərh və təkliflərdən ibarət rəy dövlət başçısına ünvanlanır.

Büdcə sifarişçiləri (büdcədən vəsait alan nazirlik və digər ali dövlət qurumları) öz büdcə təkliflərini kifayət qədər məsuliyyətli və peşəkar yanaşırlar. Çünki hər bir qurum öz fəaliyyət planlarını və onlara uyğun xərcləmələri qanunverici orqan qarşısında əsaslandırmalıdır. Butün qurumlar öz büdcəsinə dair «PowerPoint» proqramında hazırlanmış və bütün məlumatların detallı əks olunduğu təqdimatı millət vəkillərinin diqqətinə çatdırır.

Büdcəni müzakirə etmək üçün parlamentin ixtiyarında üç ay (oktyabr-dekabr) zaman var. Layihə parlamentə Maliyyə Komitəsinin vasitəsilə təqdim olunur. Komitənin büdcəni qəbul etməsindən 2 gün ərzində parlamentin spikeri bütün fraksiyaların, azlıqda və çoxluqda olan qurumların təmsilçilərilə görüş keçirərək sənəd ətrafında müzakirələr aparır. Bunun ardınca parlamentin bütün komitələri layihəni müzakirə edib öz tövsiyyələrini Maliyyə Komitəsinə təqdim edir, komitə isə təklif və tövsiyyələri ümumiləşdirərək (onun layihəyə dəyişiklik etmək səlahiyyəti yoxdur, yalnız tövsiyyələr verə bilər) oktyabrın 20-dən gec olmayaraq parlamentin rəhbərinə ünvanlayır. Həmin təqvimdən 2 gün ərzində spiker layihəni tövsiyyələrlə birgə hökumətə qaytarır. Yeri gəlmişkən, hər bir millət vəkillinin fərdi qaydada təklif və şərhlər vermək hüququ var. Son illərin təcrübəsində parlamentin

və onun ayrı-ayrı üzvlərinin müzakirə öncəsi verdiyi büdcə təkliflərinin sayı hətta 1000-ə çatıb (3).

Nəhayət, noybarın 1-dən gec olmayaraq Nazirlər Kabineti parlament təkliflərini nəzərə aldığı yeni layihə variantını qanunverici orqanın müzakirəsinə çıxarır. Layihə ən azı 5 gün ərzində müzakirə olunmalıdır. Hökumət parlament üzvlərinin bütün tövsiyələrinə öz şərhlərini yazılı qeyd formasında layihəyə əlavə edib onlara təqdim edir. Mövcüd qanunvericilik müzakirələrin daha effektiv keçməsi, millət vəkillərinin daha çox söz almaq imkanını təmin etmək üçün icra orqanlarının çıxışlarına limit də müəyyənləşdirir. Məsələn, «Gürcüstan Parlamentinin prosedur Qaydaları» adlı sənədin 180.3-cü maddəsinə görə, hökumət üzvləri üçün büdcənin müzakirəsinə həsr olunmuş plenar iclasda 60 dəqiqə, Maliyyə Komitəsinin təmsilçisi üçün 30 dəqiqə çıxış vaxtı müəyyən olunub (4).

Gürcüstanda qanunvericilik büdcə təqvimini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- 1) Martın 1-dək Maliyyə Nazirliyi büdcə layihəsinin və «Baza məlumatları və büdcə siyasətinin istiqamətləri» adlı sənədin hazırlanmasına start verir;
- 2) Aprelin 15-dək baza məlumatları və büdcə siyasətinin istiqamətləri Nazirlər Kabinetinə göndərilir;
- 3) Mayın 1-dək bu sənəd Parlamentə göndərilir;
- 4) İyunun 1-dək bu sənəd Parlament baza məlumatları və büdcə siyasətinin istiqamətlərinə dair rəyini hökumətə çatdırır;
- 5) İyunun 15-dək Maliyyə Nazirliyi büdcə layihəsinin ilkin variantını hazırlayır;
- 6) Avqustun 15-dək bütün nazirliklər özlərinin detallaşdırılmış büdcələrini Maliyyə Nazirliyinə təqdim edir və büdcə danışıqlarına start verilir;
- 7) Sentyabrın 5-dək Nazirlər Kabineti xərclərlə bağlı bütün fikir ayrılıqlarını müzakirə edib konsensusu təmin edir;
- 8) Sentyabrın 15-dək Maliyyə Nazirliyi büdcə layihəsinin son variantını Nazirlər Kabinetinə təqdim edir;
- 9) Oktyabrın 1-dək layihə Parlamentə göndərilir;
- 10) Dekabrın 31-dək Parlament layihəni təsdiqləyir.

Gürcüstan Parlamentinin prosedur Qaydaları büdcə hesabatlarının parlament müzakirəsinə də dair dəqiq rəqlamentlər müəyyənləşdirir. Sənədin 233-cü maddəsinə əsasən hökumət rüb başa çatdıqdan sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq rüblük büdcə hesabatlarını parlament təqdim edir və parlament komitələri icra vəziyyətini müzakirə edir. Parlament komitələri sorğu əsasında hər bir dövlət qurumunun büdcəsinin icrasına dair məlumatları əldə etmək hüququna malikdir. Maliyyə komitəsi ayrı-ayrı komitələrdə aparılan müzakirələrin yekunu olaraq zərurət hiss etdikdə hesabatların parlamentin plenar iclasında müzakirəsi barədə

qərar qəbul edə bilər. İllik hesabat isə il başa çatdıqdan sonrakı 3 ay ərzində parlamentə təqdim olunur. Öz növbəsində sənəd qanunverici orqana təqdimatından 60 gün ərzində büdcənin icrası müzakirə edilir.

Norveçdə büdcənin parlament müzakirələrinin təşkilində əsas rolu qanunverici orqanın (Norveçdə parlament «Storting» adlanır) Maliyyə və İqtisadi Məsələlər Komitəsi oynayır. Oktyabrın əvvəllərində büdcə layihəsi bu komitəyə daxli olur. Bundan dərhal sonra adıçəkilən komitə parlamentin digər komitələrində büdcə debatları təşkil edir. Debatların davam etmə müddəti sərt şəkildə reqlamentləşdirilir. Ən qısa müddətli debat 4-5, ən uzununu isə 9-10 saat davam edir. Bəzən bir gün ərzində fərqli auditoriyaların iştirakı ilə 2-3 debat təşkil olunur. Bəz bir müzakirə dövründə ayrı-ayrı maraq qruplarının iştirakı ilə 80-100 debat təşkil olunur. Bu cür debatları həm parlament rəhbərliyi, həm də Maliyyə və İqtisadi məsələlər üzrə Komitə təşkil edir. Həmin debatlarda spikerlik vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarından, akademik cəmiyyətlərdən və ya lobbi qruplarından dəvət olunmuş şəxslərə həvalə olunur. Noyabrın 20-dək parlament büdcə layihəsilə bağlı tövsiyyələrini hazırlayıb hökumətə təqdim etməlidir.

Norveç parlamenti büdcə müzakirələrinin təşkili üçün geniş resurslara malikdir. Belə ki, qanunverici orqanın peşəkar məsləhətçiləri ilə yanaşı hər bir komitənin özünün ekspertlərinin təmsil olunduğu daimi katibliyi fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, 1999-cu ildən parlamentin nəzdində xüsusi tədqiqat bölməsi fəaliyyət göstərir. Həmin bölmədə hazırda 7 tədqiqatçı çalışır. Onlar ildə orta hesabla büdcə ilə əlaqəli 250-300 informasiya sorğusunu cavablandırırlar (5).

Kanada parlamentinin büdcə fəaliyyəti əsasən onun hər iki palatasından fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış komitələr vasitəsilə reallaşdırılır. İcmalar Palatasında «Maliyyə Komitəsi», Senatda isə «Milli Maliyyə Komitəsi» adlı daimi komissiyalar mövcuddur.

Parlamentin büdcə müzakirələrində rolu və iştirakçılığı iki mərhələyə bölünür: 1) layihənin hazırlanması dövründə hökumət qurumlarının parlamentlə məsləhətləşmələrinin aparıldığı dövr. Bu mərhələ sentyabr-oktyabr aylarında başlayır və dekabrədək davam edir (Kanadada növbəti maliyyə ili apreldə başlayır); 2) büdcənin parlament müzakirələri - bu mərhələ fevral-aprel aylarını əhatə edir.

Büdcə müzakirələri mərhələsində 2 istiqamətdə - ümumi büdcə siyasəti və hökumətin xərc prioritetlərilə əlaqəli debatlar təşkil olunur. Sentyabrın sonlarında İcmalar Palatasının Maliyyə Komitəsi büdcə siyasətilə əlaqəli ictimai dinləmələrin keçirilməsinə start verir. Bu ərafədə həmçinin hökumətlə ümumi büdcə siyasətinə dair məsləhətləşmələr başlayır. Oktyabrın ortalarında Maliyyə Nazirliyi hökumətin büdcə siyasətinin ümumi istiqamətlərinə dair mövqeyini Komitəyə təqdim edir. Dekabrın əvvəllərində isə Maliyyə Komitəsi büdcə siyasətilə bağlı mövqeyini açıqlayır. Bununla da büdcə müzakirələrinin birinci mərhələsi başa çatır.

Növbəti mərhələ fevralda Maliyyə Nazirliyinin büdcə layihəsini parlamentə təqdim etməsilə başlayır. Bundan sonra daimi komissiyalar layihənin ekspertizasına başlayır və hər bir komissiya öz mandatına (profilinə) uyğun olaraq sənədi qiymətləndirir. Komissiyalar müzakirələrin gedişində istənilən rəngli hökumət rəsmisini öz iclasına çağıra bilərlər.

Fevral-mart aylarında büdcənin parlament müzakirələri həm komissiyalarda, həm də plenar iclaslarda davam etdirilir. Martın sonunadək Maliyyə Nazirliyi bütün büdcə sifarişçilərinin fəaliyyət planlarına və həmin plana uyğun xərcləmə proqnozlarına dair məlumatları da açıqlayır.

Qanunvericilikdə büdcə müzakirələrinin format və müddətinin reqlamentləşdirilməsinə dair müəyyən normalar da nəzərdə tutulur. Məsələn, parlament hökumətin büdcə siyasətinə dair azı 4 debat təşkil etməlidir. Eyni zamanda hökumətin büdcə xərclərilə bağlı müzakirələr üçün heç olmazsa 20 gün saxlanmalıdır. Həmin müddətin azı 19 gününü parlament müxalifəti istifadə etmək hüququna malikdir (6).

Fransada qüvvədə olan qanunvericiliyə görə, oktyabr ayının ilk çərşənbə günündən gec olmayaraq növbəti ilin büdcə layihəsi parlamentə təqdim olunmalıdır (maliyyə ili yanvarın 1-dən başlanır). Büdcə layihəsinin hazırlanmasına əvvəlki ilin dekabrında start verilir və proses 1 il davam edir. Doğrudur, Fransada orta və uzunmüddətli büdcə sənədi var və hər növbəti ilin büdcəsi bu sənədin yenilənməsilə həyata keçirilir.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən hökumət büdcə layihəsinin ilkin hazırlıq mərhələsinə parlamentin aşağı palatası ilə müzakirələr əsasında start verməlidir. Ölkə konstitusiyası büdcə debatlarının keçirilməsinə dair dəqiq reqlamentlər müəyyənləşdirib. Sənədə görə, büdcə layihəsi parlamentə daxil olduqdan sonrakı 70 gün ərzində müzakirə edilib təsdiqlənməlidir. Həmin müddətin 40 günü aşağı, 20 günü isə yuxarı palatanın müzakirələri üçün nəzərdə tutulub. Yerdə qalan müddətdə isə parlament büdcə layihəsinin təsdiqinə dair yekun qərar qəbul etməlidir (6).

Estoniyada büdcə müzakirələrinə dair əsas reqlamentlər bilavasitə ölkə konstitusiyasında əksini tapıb. Ana qanunun 115-ci maddəsinin tələbinə əsasən büdcə layihəsi oktyabrın 1-dən gec olmayaraq parlamentə təqdim olunmalı, növbəti maliyyə ilinin başlanmasınadək təsdiqlənməlidir. Parlamentin büdcə müzakirələrini «Büdcə və vergi» Komitəsi təşkil edir. Büdcə müzakirələrində parlament üzvlərinin büdcə ilə bağlı məlumatlılığını artırmaq üçün Komitənin nəzdində 3 nəfər analitik fəaliyyət göstərir.

«Dövlət büdcəsi haqqında» 27 yanvar 1999-cu il tarixli qanunun 19-cu maddəsinə əsasən büdcə layihəsi 3 oxunuşda müzakirə olunmalıdır. Birinci oxunuşdan əvvəl parlamentdə bütün maraqlı tərəflərin iştirakı ilə büdcə debati təşkil olunur və debat iştirakçıları büdcə layihəsinin məzmununa dair müfəssəl məlumat əldə etmək imkanı qazanır. Bunun ardınca 3 ay ərzində parlamentin

plenar iclaslarında büdcə müzakirələrinə start verilir. Hər oxunuşun müzakirəsi adətən bir həftədən çox davam edir. Birinci oxunuşda (bir qayda olaraq bu mərhələ oktyabr ayı ərzində davam etdirilir) Maliyyə Nazirliyi büdcə layihəsinin tərtibinin əsas prinsipləri, ölkə iqtisadiyyatının ümumi vəziyyəti və hökumətin başlıca məqsədləri barədə geniş məlumatlarla çıxış edir. Birinci oxunuşun sonunda komitə və fraksiyalar layihə ilə bağlı öz təkliflərini irəli sürürlər. Bu müddətdə Maliyyə Komitəsi çoxsaylı büdcə dinləmələri təşkil edir, öz növbəsində həmin tədbirlərə müxtəlif nazirlər və mərkəzi bankın rəhbəri dəvət olunur.

İkinci oxunuşda detallı müzakirələr aparılır. Eyni zamanda, əvvəlki oxunuşda səsələnmiş təklif və rəylərə hökumətin münasibətinə də bu oxunuşda aydınlıq gətirilir. İkinci oxunuş deputatların təkliflər verməsi üçün sonuncu şansıdır. Bu mərhələdən sonra sənəd yenidən baxılmaq üçün hökumətə qaytarılır və artıq 3-cü oxunuşda ümumi müzakirələr əsasında sənəd təsdiqlənir (7).

İsveçrə parlamentində büdcə müzakirələrinin təşkili və qanunverici orqanınun büdcə nəzarətini təmin etməsi üçün əsas səlahiyyət Maliyyə Komitəsinə məxsusdur. Qurum büdcənin tərtibinə nəzarət edir, büdcə xərclərinin ekspertizasını aparır və dövlətin maliyyə hesablarına dair icmal hazırlayır. Komitənin alt kommissiyasının məruzəçisi büdcənin detallarına dair hesabat hazırladıqdan sonra qurum büdcə ilə bağlı mövqeyini elan edir.

İsveçrə parlamenti İƏİT digər ölkələrinin qanunverici orqanı ilə müqayisədə büdcənin tərtibi və təsdiqi sahəsində daha geniş səlahiyyətlərə malikdir. Federal konstitusiyanın tələbinə əsasən, büdcə xərcləri parlamentin hər iki palatası tərəfindən təsdiqlənməlidir. Borca xidmət xərcləri istisna olmaqla parlament bütövlükdə büdcə layihəsində istənilən dəyişikliyi aparmaq hüququna malikdir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, son dövrlərdə orta hesabla hər il büdcə layihəsinə parlamentdə 30 dəyişiklik baş tutub. Həmin dəyişikliklər istisnasız olaraq əsasən aqrar sahəyə dövlət dəstəyi, yol infrastrukturunun maliyyələşdirilməsi, xari yardımların həcmi və dəmir yola verilən subsidiyaların həcmilə bağlı olub. Ekspertlər büdcə müzakirələrinin fəal keçməsinin əsas sırımını ölkə parlamentinin siyasi tərkibinin həddən artıq rəngarəng olması ilə izah edirlər. Hazırda İsveçrənin qanunverici orqanında 13 partiya təmsil olunur. Bu ölkədə bir partiyanın mütləq üstünlük qazanması faktik olaraq baş vermir.

Qanunverici orqanın büdcə müzakirələrinə cəlbinə mart ayında start verilir. Belə ki, fevral ayında hökumət büdcənin tərtibinə dair sərəncam verir və layihənin işlənməsinə dair tələbləri müəyyənləşdirir. Bir ay sonra həmin sənədlər parlamentin Maliyyə Komitəsinə göndərilir. Bu prosedur məlumatlandırma xarakteri daşıyır və parlamentdən hər hansı xüsusi fəaliyyətin həyata keçirilməsini tələb etmir. Lakin deputatlar həmin sənədlər əsasında büdcə layihəsinin hazırlanmasına öz töhfələrini vermək üçün hökumət strukturlarına məktublar göndərə, sorğu əsasında onlardan məlumatlar əldə edə bilərə. Əslində bu cür qarşılıqlı yazışmalar layihənin hazırlanması mərhələsində hökumət və parlament

arasında büdcə debatlarının başlanmasına şərait yaradır. Lakin parlamentin büdcə müzakirələrinə real cəlbi oktyabr ayında - büdcə layihəsinin maliyyə planının qanunverici orqana təqdim olunması ilə başlayır. İlk öncə büdcənin plenar iclasda ümumi müzakirəsi keçirilir, bundan sonra sənəd alt komissiyalarda (parlamentdə 7 belə komitə mövcuddur) büdcə layihəsinin ekspertizasına start verilir. Büdcə sifarişçiləri olan bütün hökumət qurumlarının səlahiyyətli şəxslərinin alt komissiyalardakı müzakirələrə qatılmaq, büdcə ilə bağlı öz mövqelərini müdafiə etmək hüququ var (8).

Yunanstanda parlamentin büdcə proseslərində rolu konstitutsiya ilə müəyyən olunub. Ana qanunun 79.3-cü maddəsinə əsasən, hökumət büdcəni qanunverici orqana təqdim etməzdən öncə parlamentlə məsləhətləşmələr aparmalıdır. Oktyabrın ilk həftəsinin bazar ertəsindən gec olmayaraq Maliyyə və İqtisadiyyat Nazirliyi büdcə layihəsinin icmalını parlamentin iqtisadi məsələlər komitəsinə təqdim edir. Sənəd daxil olandan dərhal sonra İqtisadiyyat Komitəsinin rəhbəri bütün parlamentin qruplarının hər birindən bir nəfər məruzəçi müəyyənləşdirir və onlar müzakirələrə cəlb olunur. Büdcə layihəsilə bağlı komitədə maksimum 3 debat keçirilə bilər. Lakin parlamentdə təmsil olunan siyasi partiyalar özləri əlavə bu cür debatlar təşkil edir. Müzakirələr əsasında rəy və təkliflər hazırlanıb Nazirliyə qaytarılır. Qanunvericiliyin tələbinə görə, hökumət parlament komitəsinin rəyini layihənin son variantında nəzərə almaq imkanlarını araşdırmalıdır. İqtisadiyyat Komitəsi 49 nəfərdən ibarətdir və parlamentin tam siyasi tərkibini əhatə edir. Bütün müzakirələri Maliyyə və İqtisadiyyat Nazirliyi diqqətlə izləyir və zəruri qeydlər götürür. Nazirlik növbəti maliyyə ilinin başlanmasına ən gec 40 gün qalmış büdcə layihəsinin son variantını parlament müzakirəsinə qaytarmalıdır. Plenar iclasda müzakirələrə azı 5 iclas həsr olunmalıdır (9).

Portuqaliyada parlamentin büdcə proseslərində rolu konstitusiya, büdcə qanunu və parlamentin fəaliyyətini tənzimləyən prosedur qaydaları ilə tənzimlənir. Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən hökumət ən gec oktyabrın 15-dək büdcə layihəsini parlamentə təqdim etməlidir. Bundan sonrakı 10 gün ərzində parlamentin nəzdində fəaliyyət göstərən Büdcə Qrupu sənədə dair təhlilinin nəticələrini açıqlayır. Büdcə layihəsinin parlamentə daxil olmasından ən gec 15 gün ərzində qanunverici orqanın bütün komitələri sənədlə bağlı rəylərini Büdcə Komitəsinə təqdim edir. Öz növbəsində, sonuncu isə 20 gün ərzində hökumətin büdcə təkliflərinə dair öz rəsmi mövqeyini açıqlayır. Həmin müddətdə Komitə 2 dinləmə təşkil edir: onlardan biri maliyyə, digəri isə sosial təminat nazirinin iştirakı ilə baş tutur. Oktyabr-dekabr aylarında parlamentin plenar iclaslarında büdcənin bütün komitələrin iştirakı ilə müzakirəsi keçirilir. Eyni zamanda həmin müddətdə Büdcə Komitəsi müxtəlif nazirliklərlə birgə dinləmələr təşkil edir. Sonuncu debat maliyyə nazirinin iştirakçılığı ilə keçirilir ki, həmin tədbirə yerli hakimiyyətin

təmsilçiləri, büdcə sahəsində ixtisaslaşmış vətəndaş cəmiyyətinin ekspertləri və siyasi partiyaların nümayəndələri də dəvət olunur.

İƏİT ölkələrinin bir çoxundan fərqli olaraq Portuqaliya parlamentinin büdcə müzakirələrinin yekunu olaraq hökumətin büdcə layihəsinə əsaslı dəyişikliklər etmək səlahiyyəti var. Öz növbəsində, icra hakimiyyəti parlamentin müvafiq dəyişikliklərinə veto qoymaq səlahiyyətinə malik deyil. 2007-ci ildə müzakirlərin gedişində dövlət büdcəsinin layihəsinə 868 dəyişiklik təklif olunmuşdu ki, sonda onun da 68-i və ya 7,8 faizi bəyənilib (amma 2006-cı ildə anoloji göstərici 7,2 faiz təşkil etmişdi). Təklif olunan dəyişikliklərin 92,9 faizi (2006-cı ildə 94,6 faizi) parlament müxalifəti tərəfindən irəli sürülüb.

Lakin bəzi İƏİT ölkələri müqayisədə Portuqaliyada parlamentin büdcə müzakirələrinə ayrılan müddət heç də çox deyil. Milli qanunvericiliyə əsasən, oktyabrın 15-dək qanunverici orqana təqdim olunan büdcə layihəsinin müzakirəsi 45 gün ərzində - növbəti maliyyə ilinə 1 ay qalanadək başa çatdırılmalıdır. Halbuki «İƏİT-nin Büdcə Şəffaflığı sahəsində ən yaxşı Təcrübələri»nə görə üzv ölkələrin parlamentləri ən azı 3 ay ərzində büdcə layihəsini müzakirə etmək imkanına malik olmalıdırlar (10).

Rusiyada qanunverici orqanın sərəncamında büdcə müzakirələri üçün kifayət qədər uzun müddət - 99 gün zaman var. Büdcə Məcəlləsinin tələbinə əsasən, layihə avqust aynın 26-dan gec olmayaraq Dövlət Dumasına daxil olmalı və 3 oxunuşda deputatların müzakirəsindən keçməlidir. Birinci oxunuşda (Büdcə Məcəlləsi, maddə 201) hökumətin, Dumanın Büdcə Komitəsinin və Hesablama Palatasının sənədlə bağlı hesabatları dinlənir. Bəyənildiyi halda bu oxunuş federal büdcənin ümumi xarakteristikasının təsdiqlənməsilə yekunlaşdırılır. Bəyənilmədiyi təqdirdə isə Dumanın, Federasiya Şurasının və hökumətin təmsilçiliyə ilə razılaşdırma komissiyası yaradılır və sənəd birinci oxunuş üçün yenidən hazırlanır. Komissiya 20 gün ərzində öz işini başa çatdırıb büdcə layihəsini təkrarən Dövlət Dumasının ilk oxunuşda müzakirəsinə çıxarmalıdır.

Layihənin 1-ci oxunuşdan qəbulundan 35 gün sonra sənəd ikinci oxunuşda müzakirəyə təqdim olunur (Büdcə Məcəlləsi, maddə 205). Bu oxunuşda büdcə layihəsi əlavələri və büdcə proqramlarının tam dəstilə birgə müzakirə olunur. Qanunvericilik təşəbbüsü olan subyektlərin büdcə ilə bağlı təşəbbüsləri, bölmələr, yarım bölmələr və məqsədli xərc maddələri üzrə bütün dəyişikliklər məhz oxunuşda irəli sürülə bilər.

Nəhayət, ikinci oxunuşdan 15 gün sonra Duma büdcə layihəsini sonuncu oxunuşda müzakirəyə çıxarır (Büdcə Məcəlləsi, maddə 207). Bu oxunuş zamanı yalnız əvvəlki mərhələdə səsələnmiş təkliflərin nəzərə alınma səviyyəsi, büdcənin təşkilati strukturu müzakirə edilir və sənəd səsə qoyulmaqla təsdiqlənir. Bundan sonra büdcə Federasiya Şurasının təsdiqinə göndərilir. Şura federal büdcənin layihəsini təsdiq etməmək hüququna malikdir. Bu halda parlamentin hər iki

palatası razılaşdırma komissiyası yaratmaqla fikir ayrılığını aradan qaldırmağa nail olmalıdır.

Dövlət Duması büdcə layihəsinin ictimai müzakirəsi sahəsində hər hansı təcrübədən yararlanmadığı halda Federasiya Şurası 2001-ci ildən başlayaraq hər il sentyabrın ortalarında büdcə dinləməsi təşkil edir. Bu təqvim Dövlət Dumasında büdcənin ilk oxunuşuna start verildiyi ərəfəyə təsadüf edir. Bir qayda olaraq dinləmə vətəndaş cəmiyyətinin, ictimaiyyətin və siyasi təsisatların təmsilçiləri üçün açıq keçirilir.

Dövlət Duması hökumətin təqdim etdiyi büdcə layihəsinə istənilən dəyişikliyi edə bilər. Məsələn, 2007-ci ildə layihəyə təklif olunan 1505 dəyişiklikdən təxminən üçdə biri (553 dəyişiklik) bəyənilib və nəzərə alınıb **(11)**.

Rusiyada büdcənin parlament müzakirələri yetərincə fəal və gərgin keçir. Bunun başlıca səbəbi qanunverici orqanın büdcə məsələləri üzrə peşəkar strukturlar formalaşdırmasıdır. Dövlət Dumasının Büdcə və Vergilər üzrə Komitəsi 10 alt komitədən (Federal büdcə və büdcə qanunvericiliyi, Büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi, Büdcənin qapalı maddələri, Pensiya fondunun büdcəsi, İcbari tibbi sığorta Federal Fondun büdcəsi, Hesablama Palatası ilə əlaqələr, Vergi qanunvericiliyi, Gömrük tənzimlənməsi, Xarici iqtisadi əlaqələr və maliyyə nəzarəti alt komitələri), 2 ekspert şurasından və aparatdan ibarətdir **(12)**.

Rusiyada qanunverici orqanın yuxarı palatasında - Federasiya Şurasında da Büdcə məsələləri Komitəsi mövcuddur. Büdcə layihəsi Dumada 3-cü oxunuşda təsdiqləndikdən sonra Federasiya Şurasının təsdiqinə göndərilir. Şura federal büdcənin layihəsini təsdiq etməmək hüququna malikdir. Bu halda parlamentin hər iki palatası razılaşdırma komissiyası yaratmaqla fikir ayrılığını aradan qaldırmağa nail olmalıdır **(13)**.

Moldova keçid ölkələri, ələlxüsus MDB ölkələri üçün parlamentin peşəkar şəkildə büdcə müzakirələri aparmaq təcrübəsi qazanmış nümunəvi ölkələrindən sayıla bilər. «Büdcə sistemi və büdcə prosesləri haqqında» 5 may 1996-cı ildə qəbul olunmuş qanun büdcənin parlament müzakirələrinə dair yetərincə dəqiq və müzakirələrin effektiv keçməsinə təmin edən prosedurlar müəyyənləşdirib **(14)**. Adıçəkilən qanunun 26-cı maddəsinə əsasən hökumət oktyabrın 1-dən gec olmayaraq büdcə layihəsini parlamentin müzakirəsinə təqdim etməlidir. Layihə daxil olan kimi dərhal parlament komissiyalarının hər biri ayrı-ayrılıqda sənədi müzakirəyə çıxarır və öz rəylərini hazırlayaraq Maliyyə-büdcə Komissiyasına təqdim edirlər. Sonuncu isə öz növbəsində parlamentin büdcə layihəsilə bağlı mövqeyinə dair hesabat hazırlayaraq parlamentə təqdim edir (maddə 27). Qanunun 28-ci maddəsinə görə, büdcə layihəsi 3 oxunuşdan keçməlidir. Birinci oxunuşda parlament hökumətin və büdcə komissiyasının hesabatlarını dinləyir və aşağıdakı istiqamətlər üzrə müzakirələr aparır:

- Büdcə-vergi siyasətinin başlıca istiqamətləri;

- Bütçə layihəsinin əsas konsepsiyası.

Əgər bütçə layihəsində bütçə qanunvericiliyinin tələblərilə ziddiyət təşkil edən məqamlar olarsa, parlament onu özünün müəyyənləşdirdiyi müddət ərzində yenidən birinci oxunuşa təqdim etmək şərtilə hökumətə qaytarmaq hüququna malikdir (maddə 29).

İkinci oxunuşda parlament müzakirələri aşağıdakıları əhatə edir:

- *Bütçə gəlirlərinin proqnozu və onların strukturu;*
- *Bütçə xərclərinin proqnozu, təyinatı və onların strukturu;*
- *Dövlət bütçəsinin kəsirinin və profisitinin proqnozu.*

Müzakirələrdə səslənən rəy və təkliflər nəzərə alınmaq üçün bütçə layihəsi təkrar işlənməyə qaytarılır və müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində üçüncü oxunuşa təqdim edilir (maddə 30).

Üçüncü oxunuşda parlament müzakirələri aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- Bütçə sifarişçiləri üzrə xərclərin detallaşdırılmış müzakirəsi aparılır;
- Müdafiə olunan xərc maddələri müzakirə edilir.

Parlament dekabrın 5-dən gec olmayaraq müzakirələri başa çatdırıb qanun layihəsini təsdiqləməlidir (maddə 31).

Bütçə müşayiət sənədlərinin tərkibi və deputatların bütçə məlumatları ilə bağlı ehtiyaclarının qarşılınması

Bütçə hökumətin siyasətini ümumiləşdirən vacib sənəddir. Bu baxımdan bütçə müzakirələrinin effektivliyi bütçə müşayiət sənədlərinin tərkibindən əhəmiyyətli dərəcədə aslıdır. Bütçə sənədləri hərtərəfli olmalı, hökumətin gəlir və xərclərinə dair bütün məlumatları təfsilatlı şəkildə özündə əks etdirməlidir. Əks halda millət vəkillərinin müzakirələrdə fəal və peşəkar iştirakı mümkün olmaz. Bundan əlavə, ayrı-ayrı ölkələrdə parlamentin nəzdində ixtisaslaşmış bütçə ofisləri fəaliyyət göstərir ki, həmin təsisatlar deputatların bütçə məlumatları ilə bağlı ehtiyaclarını qarşılıyır.

Ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsində bütçə müşayiət sənədlərinin tərkibi bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir.

Rusiyada Bütçə Məcəlləsinin 192-ci maddəsinə əsasən bütçə layihəsi qanunverici orqana aşağıdakı sənədlər dəstilə birgə təqdim edilir (15):

- *növbəti maliyyə ili və plan dövrü üçün bütçə və vergi siyasətinin əsas istiqamətləri;*
- *cari ilin bitmiş dövr üzrə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının ilkin nəticələri;*

- cari maliyyə ili üzrə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının gözlənilən nəticələri;
- növbəti maliyyə ili və plan dövrü üçün icmal maliyyə balansının proqnozu;
- növbəti maliyyə ili və plan dövrü üzrə sosial-iqtisadi inkişaf proqnozu;
- cari maliyyə ili üzrə büdcənin gözlənilən icrasının qiymətləndirilməsi;
- növbəti maliyyə ilinə icmal büdcənin əsas parametrlərinin proqnozu;
- növbəti maliyyə ilinə federal büdcə haqqında qanun layihəsinin şərhli;
- növbəti maliyyə ili və plan dövrünə federal büdcənin gəlirlərinin təsnifat maddələri və büdcə kəsirinin maliyyələşməsi mənbələri üzrə hesablamalar;
- federal büdcənin vəsaitləri hesabına, o cümlədən Federasiya subyektlərinin büdcələrinin subvensiyası hesabına icrası nəzərdə tutulan xərc öhdəliklərinin reyestri
- federal büdcənin vəsaitləri hesabına icrası nəzərdə tutulan ictimai normativ öhdəliklərin siyahısı;
- dövlətin müdafiə sifarişinin əsas göstəriciləri;
- növbəti maliyyə ili və plan dövrü Federasiya subyektləri arasında büdcələrarası transfertlərin bölüşdürülməsi metodu (metodların layihəsi) və hesablamaları;
- uzunmüddətli məqsədli proqramların icrası barədə hesabat;
- növbəti ilin ünvanlı federal investisiya proqramı;
- növbəti maliyyə ili və plan dövrünə borc öhdəliklərinin növü və müxtəlif dövlətlər üzrə bölgüsü əsasında Rusiya Federasiyasının xarici dövlət borcunun yuxarı həddi;
- növbəti maliyyə ilinin sonu və plan dövrünə Rusiya Federasiyasının daxili dövlət borcunun strukturu layihəsi və yuxarı həddi;
- növbəti maliyyə ilinə və plan dövrünə dövlət maliyyə və dövlət ixrac kreditlərinin verilməsi proqramının layihəsi;
- növbəti maliyyə ilinə və plan dövrünə Rusiya Federasiyasının daxili və xarici dövlət borclanması proqramının layihəsi;
- növbəti maliyyə ilinə və plan dövrünə Rusiya Federasiyasının xarici valyutaya dövlət zəmanəti proqramı layihəsi və ölkə valyutasına dövlət zəmanəti proqramı layihəsi;
- növbəti maliyyə ilinə və plan dövrünə əməyin ödənişinin minimal ölçüsü və təqaüdlərin həcmi üzrə təkliflər, o cümlədən federal büdcə idarələrinin işçilərinin əmək haqlarının indeksləşdirilməsi qaydası, dövlət qulluqçularının pul təminatı barədə təkliflər;
- federal büdcənin neft-qaz gəlirlərindən, Ehtiyat Fondunun və Milli Rifah Fondunun vəsaitlərindən istifadənin proqnozlaşdırılmış hesablamaları;
- növbəti maliyyə ili və plan dövrü üzrə Ehtiyat Fondunun və Milli Rifah Fondunun vəsaitlərinin proqnozlaşdırılmış həcmi.

Hökumət Dumaya növbəti maliyyə ili və plan dövrü üzrə federal büdcə haqqında qanun layihəsi ilə yanaşı bir sıra federal qanun layihələrini də təqdim edir. Bunlara daxildir:

- hesabat ilində federal büdcənin və Rusiya Federasiyasının büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrinin icrası barədə hesabatların təsdiqi haqqında;
- növbəti maliyyə ili və plan dövrü üzrə büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələri haqqında;

- *növbəti maliyyə ili və plan dövrü üzrə xəstəliklərdən və istehsalatda bədbəxt hadisələrdən icbari sosial sığortalanmaq üçün sığorta tarifləri haqqında.*

Gürcüstanda büdcə müşayiət sənədlərinin tərkibi elə də geniş deyil. Bununla belə, «Gürcüstan Parlamentinin prosedur Qaydaları»nın 182.7-ci maddəsinə əsasən büdcə qanununu və ona əlavələri ictimaiyyət üçün əlçatan etmək üçün bütün sənədlər çap olunmalıdır. «Büdcə sistemi haqqında» qanunun 21-ci maddəsinə görə, büdcə zərfi aşağıdakı sənədlərdən tərtib olunmalıdır **(16)**:

- Hökumətin büdcə bəyanatı. Bəyanatda sosial-iqtisadi şəraitə dair məlumatlar, büdcə təklifləri və onların iqtisadi əsaslandırılması, büdcə riskləri və borcanma vəziyyəti, hökumətin fəaliyyətinin təsviri əks etdirilir;
- Büdcə sifarişçiləri üzrə xərclərin funksional və iqtisadi təsnifatı;
- Gəlirlərin təsnifatı;
- İnvestisiya layihələri (bu layihələrdə donorların payı varsa, həmin vəsaitlər ayrıca göstərilməklə);
- Büdcə kəsiri və ya artıqlığı, büdcə kəsirinin örtülmə mənbələri, büdcə profisitinin istifadə istiqamətləri;
- Büdcə təxsisatlarının və gəlir proqnozlarının əsaslandırılması;
- Zərurət varsa, büdcə və vergi sisteminə dair normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə dair uyğun qanun layihələri.

Estoniyada büdcə müşayiət sənədlərinin tərkibi dövlət büdcəsi haqqında qanunun 16-cı maddəsilə müəyyən olunub. Həmin sənədlərə daxildir (17):

- İqtisadi şəraitin qısa icmalı;
- Hökumətin iqtisadi siyasətinin əsas məqsədi və hədəfləri;
- Qanunvericilikdəki təsnifata uyğun olaraq dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin
- strukturu;
- Tibbi Sığorta Fondunun və Pensiya Fondunun gəlir və xərclərinin
- strukturu;
- Dövlət zəmanətilə alınan dövlət borclarına dair arayış;
- İnvestisiya layihələrinin nazirliklər və dövlət agentlikləri, funksional qruplar üzrə
- bölgüsünü, hər bir layihənin dəyərini və maliyyəşəhdərimə mənbələrini (dövlət
- büdcəsi və büdcədən kənar mənbələr) əks etdirən dövlət investisiya proqramı.

Estoniyanın dövlət büdcəsi haqda qanununun 19-cu maddəsinə görə, qapalı xərc maddələrilə bağlı çapı məcburi sayılan büdcə zərfinə hər hansı məlumat daxil

edilmir, lakin həmin xərclər Maliyyə Komitəsinin qapalı iclasında ətraflı müzakirə edilir.

Molodovada büdcə zərfinə daxil edilən sənədlərin siyahısı büdcə sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən müvafiq qanunla tənzimlənir (14). Adıçəkilən qanunun 26-cı maddəsində qeyd olunur ki, büdcə layihəsini parlamentə aşağıdakı 3 sənədlə birgə təqdim edilir:

- *Qanuna dair izahat;*
- *Büdcənin gəlir və xərclərinin müəyyənləşdirilməsinə dair hesablamalar;*
- *Hesablama Palatasının büdcə layihəsinə dair rəyi.*

Öz növbəsində, qanunun 16-22 və 24-cü maddələri büdcə layihəsinə dair izahat sənədinə çoxlu sayda əlavələr nəzərdə tutur. 2009-cu ilin dövlət büdcəsinin timsalında büdcə layihəsinə əlavələrin siyahısına diqqət yetirək (18):

- *Dövlət büdcəsinin icmalı;*
- *Gəlirlərin icmalı;*
- *Funksional təsnifat üzrə xərclərin icmalı;*
- *Dövlət büdcəsinə daxil edilmiş xüsusi vəsaitlərin icmalı;*
- *Dövlət büdcəsinə daxil edilmiş xüsusi fondların icmalı;*
- *Xarici mənbələr hesabına maliyyələşdirilən layihələrin siyahısı;*
- *Təşkilatlar üzrə xərclərin icmalı;*
- *Məhkəmə orqanlarına ayrılan xərclərin icmalı;*
- *Büdcə sifarişçilərinin həyata keçirdiyi proqramlar üzrə xərclərin icmalı;*
- *Mərkəzi qurumlar üzrə əsaslı kapital qoyuluşu xərclərinin bölgüsü;*
- *Mərkəzi qurumlar üzrə kapital təmiri xərclərinin bölgüsü;*
- *Dövlət mülkiyyətində olan əmlakın minimum məbləği;*
- *Dövlət büdcəsindən Kişnyov və Belts şəhərlərinə, Qaqauz Muxtar İnzibati*
- *Ərazisinin mərkəzi büdcəsinə ayrılan transfertlərə dair icmal;*
- *Dövlət büdcəsindən yerli hakimiyyət orqanlarının kapital xərclərinin*
- *maliyyələşdirilməsinə ayrılan xərclərin icmalı.*

İnkişaf etmiş ölkələrin demək olar ki, hamısında büdcə proqramlar əsasında tərtib olunur və orada müzakirələr proqram-büdcələr ətrafında aparılır. Məsələn, Fransada parlament hazırda hər bir nazirliyin missiyasının, həmin missiyaya uyğun məqsəd və vəzifələrin detallı əks olunduğu 132 proqramı müzakirə edir və ona səs verir. Hər bir nazirliyin xərcləyəcəyi vəsait fəaliyyət planı ilə birgə xüsusi əlavə formasında büdcə zərfinə əlavə olunur. Fəaliyyət planında hədəflər üzrə nəticələri ölçməyə imkan verən indikatorlar əks etdirilir. Parlamentdə ardıcıl təşkil olunan debatların da aparıcı mövzusu proqramlar və hədəflərlə bağlı olur (19).

Fransanın büdcə qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən bu ölkədə büdcə zərfinin tərkibi aşağıdakı kimi reqlamentləşdirilir **(6)**:

- *Milli hesablar sistemi əsasında makroqitisadi şəraitin təhlili;*
- *Xərc siyasətinin analizi;*
- *Missiya, hədəflər və fəaliyyətlər əsasında tərtib olunmuş büdcə proqramları;*
- *Borclar və maliyyə risklərinə dair təhlil;*

Deputatlar üçün informasiya dəstəyi: dünya parlamentlərinin büdcə ofisləri

Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində parlamentarilərin büdcə müzakirələrində fəallığının artırılması, bu sahədə onların məlumatlılığının artırılması üçün qanunverici orqanın nəzdində müstəqil mütəxəssislərdən ibarət büdcə ofisləri fəaliyyət göstərir. Bu cür ofislər həmçinin büdcə proseslərinin izlənməsində, büdcə xərclərinin idarə olunması zamanı problemlərin aşkarlanmasında millət vəkillərinə metodiki dəstək verirlər. Beynəlxalq təcrübədə büdcə ofisləri zəruri büdcə məlumatlarının cəmiyyətə çatdırılmasında, icra hakimiyyəti orqanlarının həmin informasiyaların yayımı üzərində inhisarçılığın aradan qaldırılmasında, ictimai xərcləmələrə hökumətin məsuliyyətinin artırılmasında əvəzsiz rol oynayır.

Büdcə tədqiqatçılarının fikrincə, büdcə ofisləri həmçinin peşəkar və obyektiv büdcə proqnozlaşdırması ilə məşğul olmalıdır. Bu cür alternativ proqnozlaşdırma özəl sektor və müstəqil tədqiqatçılar üçün olduqca mühümdür. Təcrübədə analogi qurumlar eyni zamanda hökumətin büdcə təkliflərini hərtərəfli təhlil edərək parlamentə zəruri materiallar ötürür. Dünyada büdcə ofislərinin heyətinin sayı birbirindən fərqlənir və mütəxəssislər say faktoru ilə parlamentarilərə verilən büdcə informasiyalarının tutumu və tezliyi arasında əlaqə göürürlər. Məsələn, ABŞ Konqresinin büdcə ofisində 235, Koreyada 90, Yaponiyada 21, Böyük Britaniyada 20, Portuqaliyada isə 3 nəfər çalışır **(21)**.

2007-ci ildə İƏİT 38 ölkə arasında büdcə işinin təşkili və büdcə prosedurlarına dair sorğu keçirib (onlardan 30-u İƏİT, 8-i isə qeyri-İƏİT ölkələri olub). Sorğu sullarından biri belə olub: «Büdcə analizləri aparmaq üçün parlamentin nəzdində ixtisaslaşmış tədqiqat ofisi fəaliyyət göstərirmi?». Bu ölkələrdən 16-ı (onların sırasında Finlandiya, Böyük Britaniya, Belçika, Niderland, Polşa, İtaliya və s. də var) cavab verib ki, onlar bu cür ofislərə və büdcə tədqiqatlarının aparılması üçün zəruri bilik və bacarıqlara malikdirlər. Meksika, Braziliya Kanada, Cənubi Koreya da parlamentin müstəqil büdcə ofisləri fəaliyyət göstərir.

Niderlanda müstəqil büdcə tədqiqatları aparan «Mərkəzi Planlaşdırma Bürosu» adlanan qurum təkcə parlament üçün büdcə tədqiqatları aparmır, eyni zamanda seçkiöncəsi dövrlərdə siyasi xadimlərin onların sifarişilə büdcə siyasətilə əlaqəli vədlərini təhlil edib ictimaiyyət üçün peşəkar rəylərini açıqlayırlar. Artıq bu bir ənənədir və ictimaiyyət seçki kampaniyası zamanı onların qarşısına çıxan siyasilərdən Mərkəzi Planlaşdırma Bürosunun rəyini gözləyir. Bu təşkilatın 145 nəfərdən ibarət böyük bir heyət var **(6)**.

Koreyada büdcə ofisi (NABO) 2003-cü ildə yaradılıb. Qurum partiyasız ekspertlərdən formalaşdırılıb. Qurumun əsas funksiyalarına daxildir: hökumətin təqdim etdiyi büdcə sənədlərinə, hökumətin fiskal əməliyyatlarına dair analizlərin

aparılması; hökumət proqramlarını və həmin proqramların orta və uzunmüddətli xərc ehtiyaclarının alternativ qiymətləndirilməsi;

Onun 92 nəfərlik heyətinin 70 nəfəri peşəkar tədqiqatçılardan, 20 nəfəri isə inzibati qulluqçulardan ibarətdir. Peşəkar heyətə qarşı peşə-ixtisas tələbləri də müəyyən olunub: onun bütün üzvləri mühasibat və iqtisadiyyat sahəsində elmi titullu şəxslər olmalıdır.

Qrupun rəhbərini parlament təyin edir və bütün heyətin komplektləşdirilməsi səlahiyyətini ona həvalə edir. Büdcə ofisi parlamentin iş qrafikinə uyğun olaraq ildə 92 tam iş günü fəaliyyət göstərir. Hökumət 2006-cv ildə qrupun saxlanmasına 12 milyon dollar xərcləyib. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, Qrupun öz fəaliyyətini davam etdirməsi üçün hökumətin səlahiyyətli qurumları tərəfindən büdcə ilə bağlı məlumatlar adıçəkilən quruma təqdim olunmalıdır.

ABŞ Konqresinin Büdcə Ofisi (1974-cü ildə yaradılıb) dünya parlamentlərinin nəzdində fəaliyyət göstərən anoloji qurumların ən böyüyüdür və onun fəaliyyəti xüsusi qanunla tənzimlənir. Onun başlıca funksiyası qanunverici orqanın müvafiq komitəsini müstəqil büdcə və iqtisadi informasiyalar ilə təmin etməkdir. Qurum konqresin büdcə ilə bağlı məlumat ehtiyaclarını qarşılamaq üçün hər il 3 toplu hazırlayır. Onlardan birincisi iqtisadi perspektivlər və büdcə proqnozları olur. Büdcənin gəlir və xərclərilə bağlı proqnozlar 10 illik dövrü əhatə edir. Növbəti toplu prezidentdən gələn büdcə layihəsinin təhlilinə həsr olunur. Bu, «prezident büdcə»si konqresə daxil olandan (fevralın əvvəllərində) bir ay ərzində həyata keçirilir. Sonuncu toplu büdcə ilə bağlı alternativ variantları özündə əks etdirən geniş təhlil sənədi formatında təqdim olunur. Həmin variantlar bir qayda olaraq xərclərin ixtisarı və ya artırılması, vergi yükünün yüngülləşdirilməsi yaxud ağırlaşdırılması, büdcə siyasətinin müxtəlif istiqamətləri formasında işlənilib hazırlanır.

İllik toplulardan əlavə Büdcə Ofisi gəlir və xərclərin təhlili əsasında qanunvericilik təkliflərinin effektivliyini, həmçinin xərclərin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verən ayrıca sənəd hazırlayır. Nəhayət Ofis büdcə proqramları və uzunmüddətli dövrdə büdcə siyasətinin üzləşə biləcəyi problemlər ilə bağlı tədqiqatlar aparır, onların nəticələrini konqresmenlərə təqdim edir. Qanunvericilik icra hakimiyyəti orqanlarının üzərinə Büdcə Ofisi üçün lazım olan informasiyaların təqdim edilməsinin icbariliyilə bağlı məsuliyyət qoyur. Hər il Ofisin saxlanmasına orta hesabla 35 milyon dollar sərf olunur. Qurumun direktorunu Nümayəndələr Palatasının spikeri və Senatın prezidenti birgə razılaşma əsasında seçir. Namizədlərini adlarını onlara hər iki palatanın büdcə komitələri təqdim edir. Ofis direktoru 4 il müddətə seçilir və peşəkar qulluq pilləsi olduğu üçün təkrar seçimə məhdudiyət yoxdur **(21)**.

Portuqaliyada parlament yanında büdcə ofisi (UTAO - Unidade Técnica de Apoio Orçamental) 2006-cı ildə təşkil olunub. Bu cür təsisatların fəaliyyət göstərdiyi digər ölkələrdəki kimi Portuqaliya da Ofis müstəqil ekspertlərdən

təşkil olunub. Bütçə ofisi hökumətin bütçə siyasətini, bütçə layihəsini, bütçənin icrasına dair hesabatlarını və bütçədən maliyyələşən proqramları tədqiq edərək parlamentarilər üçün xüsusi tədqiqat materialları hazırlayır. Öz növbəsində, adıçəkilən qrup deputatların fərdi sorğusu əsasında onlar üçün zəruri analitik arayışlar da işləyir. Son illər Bütçə Ofisi hər il orta hesabla 40 sənəd hazırlayıb. Həmin məlumatların əhəmiyyətli hissəsi ictimaiyyət üçün əlçatandır. Aparılan sorğular üzə çıxarıb ki, Ofisin bütçə tədqiqatları və metodoloji dəstəyi parlamentarilərin bütçə müzakirələrində fəallığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərib. Bütçə Ofisi xüsusi kompüter proqramı ilə təchiz olunub və həmin proqrama bütçə ilə bağlı bütün qanunvericilik aktları və bütçə məlumatları yerləşdirilib **(10)**.

Rusiyada ixtisaslaşmış bütçə ofisi yoxdur, amma Duma və Federasiya Şurasının bütçə komitələrinin nəzdində fəaliyyət göstərən analitik təsisatlar fəaliyyət göstərir. Bu təsisatlar deputatlar üçün bütçə proseslərinin reqlamentləşdirilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübəyə dair arayışlar, hökumətin təqdim etdiyi bütçə layihəsinə dair analitik icmallar, seçicilərlə işləmək, onların suallarına cavab vermək üçün təhlil materialları və medianın monitorinqi əsasında xülasələr hazırlayırlar. Bütün bu materiallar Dövlət Dumasının saytındakı **(12)** «Информационно-аналитические материалы Комитета Думы» linkində yerləşdirilir. Həmin linkdə bütçə və vergi məsələlərinə dair çoxlu sayda analitik icmallar var və materillər mütəmadi olaraq yenilənir **(22)**.

Federasiya Şurasının saytındakı «Аналитические вестники» linkində **(23)** də bütçə ilə bağlı müntəzəm olaraq geniş tədqiqat materialları yerləşdirilir. Məsələn, adıçəkilən elektron nəşrin 2009-cu ildəki 14-cü (ümumilikdə isə 381-ci) sayı səhiyyə xərclərinin maliyyələdirilməsi probleminə həsr olunub.

Azərbaycan parlamentində büdcə müzakirələrinin effektivliyini yüksəltmək üçün təkliflər

- 1) Büdcə layihəsinin hazırlanması mərhələsində parlamentin iştirakçılığının təmin olunmasına ehtiyac var. Bu ən azından parlament üzvlərinin öz seçicilərinin ehtiyaclarını büdcənin tərtibinə məsul olan icra orqanlarına çatdırmaq baxımından önəmlidir;
- 2) Büdcə layihəsinin oktyabrın 1-dən gec olmayaraq parlamentə təqdim olunmasına ehtiyac var. Bu, büdcənin qanunverici orqan tərəfindən daha ətraflı öyrənilməsi, təsdiq edilmiş büdcənin icrasına daha effektiv nəzarətin təmin edilməsinə töhfə olar.
- 3) Layihənin parlamentə təqdim olunduğu təqvimdən sonra hansı müddət ərzində millət vəkillərinə paylanması ilə bağlı qanunvericilikdə dəqiq interval müəyyən edilməlidir. Bu, millət vəkillərinin büdcə layihəsinə daha tez çıxış əldə etməsi və sənədlə tanışlıq üçün kifayət qədər vaxt qazanması baxımından mühümdür.
- 4) Büdcə layihəsi 3 oxunuşda müzakirə edilməli, eyni zamanda hər bir oxunuş üçün nəzərdə tutulan plenar iclasların minimum yol verilən sayı qanunvericilik qaydasında müəyyən edilməlidir. Bu, büdcənin daha detallı və müxtəlif parametrlər (təşkilati, funksional, proqramlar və s.) üzrə müzakirəsinə şərait yaradar;
- 5) Parlamentin komitələrində büdcə müzakirələrinin reqlamentləşdirilməsinə dair dəqiq hüquqi norma və prosedurlar əks etdirilməlidir. Həmin normalar müzakirələrin müddətini və xarakterini müəyyənləşdirmək üçün vacibdir;
- 6) Parlamentin nəzdində müstəqil büdcə tədqiqatları üzrə ixtisaslaşmış ekspert qrupunun yaradılmasına ehtiyac var;
- 7) Büdcə zərfinin tərkibinə millət vəkillərinin büdcə layihəsini daha peşəkar təhlil edə bilmələri üçün bir sıra zəruri sənədlərin əlavə edilməsinə ehtiyac var.

Həmin sənədlərə daxildir:

- Büdcədənkənar gəlir və xərclərin təşkilatlar üzrə strukturu və həcmi;
- İnvestisiya layihələrinin tam siyahısı. Bu siyahıda hər bir layihə üzrə məbləğlər və vəsaitlərin mənbəyi (dövlət büdcəsi, kreditlər, büdcədənkəna gəlirlər və s.) göstərilməlidir;
- İcra mərhələsində olan hər bir dövlət proqramının icrasına sərf olunacaq vəsaitlərin həcmi və istifadə istiqamətləri

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. «Head of the Budgeting and Public Expenditures Division at the OECD». Barry Anderson
2. «Scrutiny and monitoring functions of Parliament: the British experience». Richard BACON
3. «Budgeting in Georgia». Dirk-Jan Kraan and Daniel Bergvall
4. «The rules of procedure of the parliament of Georgia» .
<http://www.parliament.ge/files/819_18559_127313_reglamenti.pdf>
5. «Budgeting in Norway». Barry Anderson, Teresa Curristine and Olaf Merk
6. «The Legal Framework for Budget Systems. An international comparison». Special Issue OECD Journal on Budgeting, Volume 4, No. 3.
7. «Budgeting in Estonia». Dirk-Jan Kraan, Joachim Wehner and Kirsten Richter
8. «Budgeting in Switzerland». Dirk-Jan Kraan and Michael Ruffner. OECD journal on budgeting Volume 5 - No. 1 -2005
9. «Budgeting in Greece». Ian Hawkesworth, Daniel Bergvall, Richard Emery and Joachim Wehner. OECD journal on budgeting Volume 2008/3
10. Budgeting in Portugal». Teresa Curristine, Chung-Keun Park and Richard Emery. OECD Journal on Budgeting Volume 2008/3
11. «Budgeting in Russia». Dirk-Jan Kraan, Daniel Bergvall, Ian Hawkesworth, Valentina Kostyleva and Matthias Witt. OECD Journal on budgeting, Volume 6 - No. 1/2006
12. Rusiya Federasiyası Dövlət Dumasının internet saytı - <http://www.duma.gov.ru>
13. Rusiya Federasiya Şurasının rəsmi internet saytı - <http://council.gov.ru>
14. Moldova Respublikasının «Büdcə sistemi və büdcə prosesləri haqqında» Qanunu - <http://www.minfin.md/ru/actnorm/budget/law/lowbudget>
15. Byudjetnyy Kodeks Rossiyskoy Federatsii.
<http://www.consultant.ru/popular/budget>
16. Budget system law of Georgia Republic
<http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/BudgetLaws/Georgia5JUNE06.pdf>
17. Law on state budget.
<http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/BudgetLaws/EstoniaStateBudgetLaw1999.pdf>
18. <http://www.minfin.md/ru/nationalbuget/lowsyear>
19. Budgetary Reform and Parliament: The French Experience». Frank MORDACQ.
<http://www.sigmaweb.org/dataoecd/63/4/41831999.pdf>
20. The Organic Law on Budget Laws
http://www1.worldbank.org/publicsector/pe/BudgetLaws/lolf_anglais%5B1%5D.pdf
21. «Legislative Budget Offices: International Experience» John K. Johnson and Rick Stapenhurst»
<http://www.ndi.org/files/Legislative%20Oversight%20and%20Budgeting%20-%20Chapter%2010.pdf>
22. <http://wbase.duma.gov.ru:8080/law?titul>
23. http://council.gov.ru/inf_sl/bulletin/index.html